

*Explicitus
est liber*

Studia o starych drukach

pod redakcją

Agnieszki Fludy-Krokos i Łukasza Łukawskiego

Kraków 2024

Redakcja naukowa
Agnieszka Fluda-Krokos
Łukasz Łukawski

Recenzentki

prof. UAM dr hab. Katarzyna Krzak-Weiss (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)
prof. UJ dr hab. Justyna Kiliańczyk-Zięba (Uniwersytet Jagielloński)

© Copyright by Polska Akademia Umiejętności i Autorzy
Kraków 2024

Redaktor
Adam Ruta

Tłumaczenie na język angielski
Magdalena Stempin

Indeks
Agnieszka Fluda-Krokos

Ilustracja na okładce

*Preclarus et insignis Tractatus Docens Modum legendi abbreviaturas utriusq[ue] censure,
studiosis tirunculis valde necessarius, ac a multis mendis purgatus & emendatus,*

[Kraków : Florian Ungler, 1531]. – [56] k., sygn. A-G8 : il. drzewor. (herb) ; 8°. – sygn. PAU St.Dr. 48

Skład i łamanie
Małgorzata Gumularz

Druk
Mazowieckie Centrum Poligrafii Sp. z o.o.
ul. Ciurlionisa 4, 05-270 Marki

ISBN 978-83-7676-383-5

Wydawca
Polska Akademia Umiejętności
31-016 Kraków, ul. Sławkowska 17
e-mail: wydawnictwo@pau.krakow.pl

Mateusz Zimny

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

<https://orcid.org/0000-0003-4541-7400>

List odpustowy duchaka Jana de Steynovia. W sprawie zaginionego druku Konrada Baumgartena z 1498 r.

W 1935 r. na łamach *Polskiego słownika biograficznego* ukazał się biogram drukarza Konrada Baumgartena (Baumgarta), pióra Aleksandra Birkenmajera. Uczony opisał w nim odnalezione w Bibliotece Ordynacji Krasińskich w Warszawie próbne odbitki różnych składów, datowane na koniec XV w. Stanowiące wyklejkę oprawy fragmenty pochodziły z gdańskiej oficyny Baumgartena¹. Opis ten przedstawiał się następująco:

Karta dwustronnie zadrukowana (...), a zawierająca próbne odbicia trzech różnych druków Baumgartena: listu odpustowego, wydanego

Mateusz Zimny, filolog hiszpański, doktor historii, absolwent Uniwersytetu w Walencji (2013) i Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie (2023). Zainteresowania badawcze: historia Kościoła w późnym średniowieczu i nowożytności, dzieje zakonu Ducha Świętego, biografistyka, źródłoznawstwo, nauki pomocnicze historii. Artykuł powstał w wyniku realizacji projektu badawczego nr 2019/35/N/HS3/03797 pt. *Stosunki klasztorów duchackich w Polsce z domem generalnym w Rzymie do końca XVIII w.* finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki. Za życzliwą pomoc w trakcie kwerendy dziękuję pracownikom Działu Zbiorów Specjalnych Biblioteki Jagiellońskiej: Sekcji Starych Druków i Sekcji Rękopisów, szczególnie p. Grzegorzowi Fularze. Dziękuję też za cenne wskazówki przekazane w procesie recenzyjnym.

¹ Na temat działalności Konrada Baumgartena zob. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 4: *Pomorze*, opr. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław 1962, s. 36–41; M. Burbianka, *Drukarnia Konrada Baumgarta we Wrocławiu*, „Roczniki Biblioteczne” 1970, t. 14, nr 1/2, s. 52–96. Bibliografię, ze szczególnym uwzględnieniem opracowań czeskich, podaje: P. Voit, *Konrad Baumgarten*, [w:] *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. T. 1. Praha 2008, s. 95–96. Obszernie na temat Baumgartena, wraz z najnowszą bibliografią, [w:] P. Voit, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. 2: Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498–1547*, Praha 2017, s. 116–137. Gdańską działalność Konrada Baumgartena przedstawił także, w kilku pracach, Zbigniew Nowak (bibliografia podana na końcu artykułu). Niniejszy artykuł podejmuje polemikę z przedstawionymi tam ustaleniami na temat druku listu odpustowego z 1498 r.

przez duchaka Jana de Steynovia (1498), niemieckiego modlitewnika in 16° (1498) i łacińskiego Donatus minor (bez daty)².

Dziewięć lat później, w październiku 1944 r., cenna odbitka spłonęła w podpalonym przez niemieckich żołnierzy gmachu Biblioteki Krasińskich w Warszawie, przez co słownikowe hasło A. Birkenmajera nabrało wartości źródła³.

Odkrycie i badania nad odnalezionymi fragmentami

A. Birkenmajer przeglądał wyklejki, jakie ponad dwie dekady wcześniej odkrył przebywający w 1916 r. w Warszawie niemiecki badacz starej książki Paul Schwenke, badający w Bibliotece Ordynacji Krasińskich jeden z inkunabułów⁴. Odkrycie Schwenkego, zapewne za jego wiedzą i zgodą, ogłosił Ernest Voullième. Odnalezione fragmenty druków Voullième omówił dwukrotnie – najpierw w 1919 r. na łamach „Zentralblatt für Bibliothekswesen”⁵, zaś w 1922 r. w monografii poświęconej niemieckiemu drukarstwu XV w.⁶ W pierwszej publikacji informował jedynie o karcie z tekstem niemieckiej modlitwy, w formacie 8^{o7}. Zawarł jednak cenną informację o adresie wydawniczym, wskazującym na miejsce i rok wydania (Gdańsk, 1498) oraz

² A. Birkenmajer, *Baumgarten Konrad*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, T. 1: *Abakanowicz Abdank Bruno – Beynart Wojciech*, Kraków 1935, s. 367. Kwerenda w przepastnej spuściźnie po Aleksandrze Birkenmajerze, zachowanej w Bibliotece Jagiellońskiej, nie przyniosła nowych ustaleń w tym zakresie. W zachowanych, roboczych rękopisach hasła biograficznego do PSB (BJ, rkps Przyb. 215/75), badacz pozostawił wolne miejsca. W innych przeglądniętych jednostkach nie odnaleziono wzmianek na temat omawianego druku. Niewykluczone, że w przyszłości takowe zostaną zidentyfikowane w którejś z jednostek o „nieoczywistym” opisie.

³ To, że tak cenne informacje przetrwały nie w studium o początkach gdańskiego drukarstwa czy o warsztacie Baumgartena, ale w jednokolumnowym biogramie, pokazuje skalę strat polskiej nauki w okresie II wojny światowej i uświadamia, że z powodu celowego niszczenia kultury polskiej przez Niemców nie powstały i nigdy nie będą mogły powstać wielorakie studia nad polskim dziedzictwem kulturowym. Rozmiar strat przedstawia bibliografia 2349 wydań inkunabułów, notowanych w polskich bibliotekach przed 1939, a zaginionych po 1945 r.: *Incunabula quae in Bibliothecis Poloniae asservantur*. T. 3: *Addenda. Indices*, red. A. Kawecka-Gryczowa, M. Bohonos, E. Szandorowska, Wrocław 1993, s. 175–434. Zagadnienie polskich strat wojennych w zakresie inkunabułów omawia krótki, aczkolwiek nad wyraz treściwy artykuł wybitnego znawcy dawnej książki śp. Michała Spandowskiego (M. Spandowski, *Die verlorenen Inkunabeln: Von den Arbeiten am Zentralkatalog der Inkunabeln in Polen*, [w:] *Johannes Gutenberg. Regionale Aspekte des frühen Buchdrucks. Vorträge der Internationalen Konferenz zum 550. Jubiläum der Buchdruckerkunst am 26. und 27. Juni 1990 in Berlin*, red. H. Nickel, L. Gillner, Wiesbaden 1993, s. 189–192, wydany w języku polskim: tenże, *Inkunabuły utracone. Z prac nad Centralnym Katalogiem Inkunabułów w Polsce*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 1997, t. 30/31, s. 67–72. Przedruk [w:] tenże, *Inkunabuły utracone*, „Cenne Bezcenne Utracone” 2012, t. 3, nr 72, s. 16–18. Zob. także T. Nastulczyk, *Two Centuries of Looting and the Grand Nazi Book Burning. The Dispersed and Destroyed Libraries of the Polish-Lithuanian Commonwealth: Historical Losses and Contemporary Attempts at Reconstruction*, [w:] *Lost Books Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, red. F. Bruni, A. Pettegree, Leiden 2016, s. 462–468.

⁴ Z. Nowak, *Początki sztuki drukarskiej na Pomorzu w XV wieku*, Gdańsk 1976, s. 137–138.

⁵ E. Voullième, *Miszellen zur ältesten Druckergeschichte*, „Zentralblatt für Bibliothekswesen” 1919, t. 36, s. 210–215.

⁶ E. Voullième, *Die deutschen Drucker des 15. Jahrhunderts. Kurzgefaßte Einführung in die Monumenta Germaniae et Italicae typographica*, Berlin 1922, s. 56–57.

⁷ *Orationes*. Gdańsk 1498, Konrad Baumgarten. IBPAddII †1457. GWM28012. ISTC ig00113230.

o drzeworytach, jakie znajdowały się nad i pod tekstem, wskazujących na próbny charakter odbicia⁸. Była to jednak tylko – jak później określono w literaturze – *lapidarna, ogólnikowa i mało konkretna wzmianka*⁹. W monografii z 1922 r. Voullième poinformował jeszcze, że – oprócz karty z modlitewnika – odbitki zawierały także fragmenty *Donatus minor*¹⁰.

Dopiero A. Birkenmajer, we wspomnianym biogramie z 1935 r., przekazał informację o próbnym wydrukach trzeciego dzieła. Był nim list odpustowy, którego datę powstania i tożsamość wystawcy także podał uczony. Lakoniczną w formie, jednozdaniową zaledwie informację cechuje jednak wielka precyzja, co pozwala budować na jej podstawie wiarygodne hipotezy. W połączeniu ze skąpyimi danymi przekazanymi przez Voullième stanowi zatem podstawę do bliższej analizy tego druku.

List odpustowy z 1498 r.

Opis A. Birkenmajera przekazuje trzy istotne informacje dotyczące listu odpustowego. Na nieistniejącej dziś próbnej odbitce znajdował się: 1) List odpustowy; 2) wystawiony przez Jana de Steynovia, duchaka; 3) wydrukowany w 1498 r. W oparciu o te dane druk ten uwzględniony został w monumentalnym zestawieniu „*Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*”, gdzie opisany został następująco:

IOANNES de Steynovia (Ścinawa)

†1367 Litterae indulgentiarum. [Gdańsk, Conr. Baumgarten, 1498]. 4°.¹¹

Tymczasem, wobec braku przekazów, czego dotyczył ów list odpustowy, Zbigniew Nowak podjął próbę identyfikacji jego treści. Badacz dawnej książki, ze znanstwem analizujący wcześniej przekazy Voullième'a i Birkenajera, niesłusznie powiązał jednak druk ten z prowadzoną ówczasem kampanią antyturcką, w ramach której istotnie wydawane były listy odpustowe¹². Nowak sądził, że *opublikowany przez Baumgarta w Gdańsku w 1498 roku list odpustowy należał do tego właśnie gatunku piśmiennictwa kościelnego i antyturckiego zarazem*¹³. Badacz pokusił się nawet o hipotetyczną rekonstrukcję opisu bibliograficznego druku: „Ioannes de Steynovia (Ścinawa). *Litterae indulgentiarum pro defensione catholicae fidei contra Turcos concessarum*. [Gdańsk, Conr. Baumgart], 1494, 4°”. Istotnie, druk o takim charakterze wyszedł z prasy

⁸ E. Voullième, *Miszellen zur ältesten Druckergeschichte...*, s. 213.

⁹ Z. Nowak, *Początki sztuki drukarskiej na Pomorzu w XV wieku...*, s. 139.

¹⁰ Donatus Aelius, *Ars minor* [Gdańsk, Konrad Baumgarten 1499]. IBP 1967. GW08939. ISTC id00336300.

¹¹ *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*. T. 2: *Addenda, indices*, comp. M. Bohonos, M. Spandowski, E. Szandorowska, mod. A. Kawecka-Gryczowa, Wratislaviae 1994, s. 326.

¹² Na temat druku listów odpustowych wydanych na krucjatę przeciwko Turkom oraz skali zjawiska zob. P. Tańfilowski, *Turcica w Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, „Kultura i Historia” 2012, t. 2.

¹³ Z. Nowak, *Początki sztuki drukarskiej na Pomorzu w XV wieku...*, s. 146.

Baumgartena, ale doszło do tego trzy lata później, w 1501 r., już w Ołomuńcu, a jego wystawcą nie był Jan ze Ścinawy¹⁴.

To nietrafne przypuszczenie, podane najpierw jako hipoteza¹⁵, w kolejnych pracach badacza przedstawiane było jako potwierdzone ustalenie¹⁶. Skutkiem tego informacja ta jako pewnik trafiła do roboczego katalogu *Der Gesamtkatalog der Wiegendrucke*¹⁷, a następnie – w oparciu o tę bazę – zaczęła być utrwalana w dalszych pracach¹⁸. Bieżące okoliczności dają możliwość weryfikacji tego zapisu¹⁹.

Bractwo Ducha Świętego i głoszenie odpustów przez Zakon Ducha Świętego²⁰

Jak zauważył Andreas Rehberg, *zakrojona na szeroka skalę akcja zbierania jałmużny była zjawiskiem powszechnym w późnośredniowiecznym świecie chrześcijańskim, które wciąż czeka na całościowe opracowanie, uwzględniające jego wielorakie aspekty teologiczne, prawne, społeczne i kulturowe w skali europejskiej*²¹. Zjawisko to było szeroko rozpowszechnione zwłaszcza wśród zakonów rycerskich i szpitalnych, także w Zakonie Ducha Świętego²². Ten założony przez Gwidona z Montpellier w końcu XII w. jeden z pierwszych szpitalnych zakonów nierycerskich, cieszący się u swoich początków wyjątkowym poparciem Innocentego III, objął w początkach XIII w. prowadzenie rzymskiego szpitala Ducha Świętego²³. Podstawą utrzymania owego dzieła, podobnie

¹⁴ [Litterae indulgentiarum pro defensione catholicae fidei contra Turcos concessarum.] : [Inc.] *Petrus miseratione diuina Tituli sancti Ciriaci [in] Th[or]mis sacrosancte Romane ecclesie presbiter Cardinalis Regin[us] [...]*, [Ołomuniec] [1501], [Konrad Baumgarten]. Egzemplarz zachowany m.in. w Bibliotece Jagiellońskiej, BJ St. Dr. Cim. vol. 34. Pełen wykaz znanych, zachowanych wariantów i egzemplarzy [w:] P. Voit, *Český knihtisk...*, s. 138–139.

¹⁵ Z. Nowak, *Początki sztuki drukarskiej na Pomorzu w XV wieku...*, s. 147.

¹⁶ Z. Nowak, *Wytwarzanie książek w Gdańsku do końca XVIII wieku*, „Libri Gedanenses” 1997, nr 15/16, s. 13. Tenże, *W poszukiwaniu początków drukarstwa gdańskiego*, „Libri Gedanenses” 1997, nr 15/16, s. 153.

¹⁷ GW M1474210: na karcie roboczej druk opisany jako: „Johannes de Steynovia: Ablassbrief zum Besten des Kampfes gegen die Türken. 1498. [Danzig: Konrad Baumgarten]”.

¹⁸ P. Tańkowski, *Turcica w Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, „Kultura i Historia” 2012, nr 2: <http://www.kultura-ihistoria.umcs.lublin.pl/archives/4296> [dostęp: 21.09.2022].

¹⁹ W trakcie prac nad przygotowaniem tego artykułu, wiosną 2023 r., nawiązany został kontakt z redakcją *Der Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, której przekazane zostały przedstawione w tym artykule dane. Pozwoli to prawdopodobnie na skorygowanie rekordu przed wydaniem kolejnego zeszytu, obejmującego hasła od numeru GW13889, w tym prawdopodobnie właśnie „Ioannes de Steynovia”.

²⁰ Pierwszy akapit tej części artykułu jest uzupełnionym tłumaczeniem fragmentu artykułu: M. Zimny, *The preaching of indulgences from the Roman hospital Sancti Spiritus in Saxia in Poland, Lithuania, Silesia and Prussia in the fifteenth and early sixteenth centuries*, „Acta Mediaevalia. Series Nova” 2024, nr 1, s. 173–174.

²¹ A. Rehberg, *Nuntii, questuarii, falsarii. L'ospedale di S. Spirito in Sassia e la raccolta delle elemosine nel periodo avignonese*, „Mélanges de l'école française de Rome” 2003, t. 115, nr 1, s. 20.

²² Na temat Zakonu Ducha Świętego zob. B. Rano, *Ospitalieri di Santo Spirito*, [w:] *Dizionario degli Istituti di perfezione*, red. G. Pelliccia, G. Rocca, t. 6, Roma 1980, s. 988–994.

²³ G. Drossbach, *Caritas cristiana. Innocenzo III fondatore dell'ospedale e dell'ordine di Santo Spirito*, „Il Veltro” 2001, t. 5–6, nr 45, s. 85–94.

jak i wielu innych, ówczesnie istniejących dzieł miłosierdzia, była prowadzona kolekta jałmużny na rzecz chorych i ubogich²⁴. Bullą „Inter opera pietatis” z 1204 r. papież Innocenty III zezwolił zakonowi na zakrojoną na europejską skalę zbiórkę jałmużny²⁵. Podstawy kwesty określała także sama reguła zakonu (w rozdziale *De helymosinis colligendis*)²⁶. W zamian za złożenie jałmużny na wsparcie działalności Zakonu, przede wszystkim szpitala Ducha Świętego w Rzymie, składający ofiarę mogli przystąpić do rzymskiego bractwa Ducha Świętego²⁷. W wymiarze duchowym wiązało się to z dostępem do nadanych tej konfraterni przez Stolicę Apostolską łask duchowych, wśród których znajdowało się m.in. prawo rozgrzeszenia *in articulo mortis*, a zatem odpustu zupełnego związanego z rozgrzeszeniem w godzinę śmierci. Na przestrzeni czasu kolejni papieże potwierdzali zakonowi otrzymane przywileje²⁸.

Przystępujący do bractwa otrzymywali pisemne poświadczenie tego faktu. Pojawienie się druku spowodowało, że zaczęto posługiwać się powielanymi mechanicznie dokumentami, które zawierały tę samą treść co dokumenty ręcznie sporządzane²⁹. Były to tzw. listy odpustowe, a najwcześniejsze tego typu druki wystawiane przez duchaków sięgają 1485 r.³⁰

Znaczne ożywienie działalności duchackich kaznodziejów, głoszących odpusty, miało miejsce od poł. XV w.³¹ Obecność rzymskich kolektorów w Europie

²⁴ A. Rehberg, *Nuntii, questuarii, falsarii...*, s. 41–42. Ten opublikowany przed dwudziestu laty artykuł jest doskonałym studium na temat prowadzonej przez zakon duchaków działalności odpustowej.

²⁵ A. Rehberg, *Nuntii, questuarii, falsarii...*, s. 42.

²⁶ Tamże, s. 59. Działalność kwestujących kolektorów od początku poświadczona jest źródłowo.

²⁷ Akt przystąpienia miał zatem miejsce „per procura”. H. Manikowska, *Wstęp*, [w:] *Księga odpustów wrocławskich*, opr. i wyd. taż, Warszawa 2016, s. LXVI–LXX. Na temat bractwa Ducha Świętego zob. także K. Antosiewicz, *Bractwo Ducha Świętego, jego geneza i rozwój*, [w:] *Christianitas et cultura Europae: księga jubileuszowa profesora Jerzego Kłoczowskiego*. Cz. 1, red. H. Gapski, Lublin 1998, s. 43–52.

²⁸ Zob. A. Rehberg, *I papi, l'ospedale e l'ordine di S. Spirito nell'età avignonese*, „Archivio della Società Romana di storia patria” 2001, nr 124, s. 35–140.

²⁹ W. Szymborski, *Odpusty w Polsce średniowiecznej*, Kraków 2011, s. 45. Tam też uwzględniony list odpustowy Jana de Steynovia. O wpływie upowszechnienia druku na praktykę odpustową zob. F. Eisermann, *Ablask und Buchdruck: neue Funde, neue Forschungen, neue Hilfsmittel*, [w:] *Ablaskkampagnen des Spätmittelalters: Luthers Thesen von 1517 im Kontext*, red. A. Rehberg, Berlin 2017, s. 411–426.

³⁰ Znane są m.in. listy, których wystawcą był „Petrus de Cesarinis, ss. Canon. professor de Roma, collector et procurator generalis per Capitulum s. et apost. hospitalis S. Spiritus in Saxia de urbe deputatus”, wydane w Lipsku w 1485 r. przez Markusa Brandisa, zaś rok później w Pasawie przez Johanna Petri. GW M12022. Zob. G. Borsa, *Ein bisher unbekannter gedruckter Bruderschaftsbrief der Hospitaliter vom Hl. Geist*, „Gutenberg-Jahrbuch” 1984, nr 54, s. 142–144.

³¹ Na ten temat zob. A. Rehberg, „*Ubi habent maiorem facultatem ... quam papa*”. *Der Heilig-Geist-Orden und seine Ablaskkampagnen um 1500*, [w:] *Ablaskkampagnen des Spätmittelalters: Luthers Thesen von 1517 im Kontext*, red. A. Rehberg, Berlin 2017, s. 219–270; A. Fara, *L'Ordine e la Confraternita del Santo Spirito dalle origini allo sviluppo di una vocazione di frontiera ai confini orientali della Christianitas latina: la Transilvania tra Medioevo e prima Età moderna (XIV–XVI secolo)*, [w:] *Profili istituzionali della santità medioevale: culti importati, culti esportati e culti autoctoni nella Toscana occidentale e nella circolazione mediterranea ed europea*, red. C. Alzati, G. Rosetti, Pisa 2008, s. 369–442.

Środkowo-Wschodniej poświadczają zachowane źródła³². Kwestarze docierali także na ziemię polskie³³. Za ich pośrednictwem do bractwa Ducha Świętego przyjęci zostali w 1456 r. cystersi w Oliwie oraz franciszkanie w Wilnie³⁴, a w 1494 r. Maciej z Olkusza³⁵ i Benedykt ze Żnina, prawnik i profesor Uniwersytetu Krakowskiego³⁶. Komisarze działali z pełnomocnictwa preceptora generalnego szpitala Ducha Świętego w Rzymie – w takiej roli występowali także miejscowi duchacy z klasztorów na Śląsku³⁷. Poza jednym przypadkiem, nie zachowały się ślady, by kwesty podejmowali się duchacy z klasztorów obediencji krakowskiej³⁸. Jedyny poświadczony przypadek, gdy duchak jednego z tych konwentów występuje z uprawnieniami kolektora, to prepozyt konwentu w Łańcucie Stanisław z Ciężkowic, który uprawnienia do głożenia odpustów otrzymał od generała zakonu w 1503 r.³⁹

Jan de Steynovia i odpustowa działalność śląskich duchaków

Birkenmajer jednoznacznie i bez wątpliwości określa przynależność Jana „de Steynovia” do zakonu Ducha Świętego, musiało więc wynikać to wprost z zapisów widocznych w liście. Steynovia to oczywiście łaciński toponim Ścinawy, gdzie znajdował się ważny duchacki konwent, stojący na czele grupy śląskich klasztorów zakonu Ducha Świętego, niezależnych od polskich klasztorów obediencji krakowskiej⁴⁰.

³² A. Fara, *L'Ordine e la Confraternita del Santo Spirito dalle origini allo sviluppo...*, s. 404. Np. duchacki kolektor Dominicus de Runcho prowadzący kwestę na terenie Czech i Polski, posługiwał się także drukowanymi formularzami listów odpustowych, zob. GW0864020N, GW0864030N, GW08641.

³³ Zob. M. Zimny, *The preaching of indulgences...*, s. 171–206.

³⁴ BN PAU/PAN, rkps 1243, k. 6; edycja dokumentu, [w:] *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej (1387–1507)*. T. 1, wyd. J. Fijałek, Wł. Semkowicz, Kraków 1938, nr 225, s. 250–25; M. Zimny, *The letter of indulgence of AD 1456 for the fraternity of the Franciscan Church in Vilnius. A foray into the history of the Order of the Holy Spirit de Saxia* (w druku). Zob. W. Szymborski, *Odpusty w Polsce średniowiecznej...*, s. 439, nr 958.

³⁵ ANK, Perg. 1296.

³⁶ List odpustowy poświadczający przyjęcie Benedykta ze Żnina wystawił w Krakowie komisarz zakonny Marinus de Bellofortibus de Visso. Dokument odnalazła w oprawie jednego z kodeksów w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego dr Dagmara Wójcik-Zega, której dziękuję za przekazanie tej informacji (Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. Akta pap. 9019).

³⁷ Zob. H. Manikowska, *Wstęp...*, s. LXVI–LXX. Zagadnienie to wymaga osobnego studium, które wykracza poza ramy tej pracy i które zostanie przedstawione w przyszłości.

³⁸ Natomiast kościoły i szpitale duchackie w Polsce cieszyły się tymi samymi nadaniami, jakie posiadał szpital w Rzymie, co poświadczają wydane dla krakowskich duchaków bulle papieskie. Zob. W. Szymborski, *Uwagi o średniowiecznym przewodniku po odpustach nadanych szpitalowi duchaków w Krakowie*, „Studia Religioznawcze” 2008, nr 41, s. 157–165; *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*. T. 2: *Ab Ioanne Pp. XXIII. usque ad Pium Pp. V. 1410–1572*, wyd. A. Theiner, Romae 1861, s. 141–142, nr 79; s. 227–228, nr 153. Zob. W. Szymborski, *Odpusty w Polsce średniowiecznej...*, s. 444, nr 982; s. 4888, nr 1234.

³⁹ Archivio di Stato di Roma, Ospedale Santo Spirito, rkps 109, k. 69r–v.

⁴⁰ Na temat klasztoru i szpitala duchaków w Ścinawie, a także dziejów Zakonu Ducha Świętego na Śląsku zob. M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem: zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2006, s. 136–140 (tam wcześniejsza bibliografia).

Działalność odpustowa śląskich duchaków na terenie Prus Zakonnych udokumentowana jest od 1508 r., kiedy zakonnicy otrzymali prawo do utworzenia konwentu w Prabutach i rozpoczęcia kampanii odpustowej na terenach państwa krzyżackiego⁴¹. Okazuje się jednak, że tego rodzaju działalność zakonników ze Śląska poświadczona jest kilka lat wcześniej w Prusach Królewskich. Z 1504 r. bowiem pochodzi rękopiśmienny dyplom pergaminowy, na mocy którego do bractwa Ducha Świętego przyjęte zostały toruńskie benedyktyнки. Dokument, szczęśliwie zachowany w oryginale w zbiorach Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie, już w 1860 r. został wydany drukiem, przez co znalazł oddźwięk w literaturze przedmiotu⁴². Przyjmującymi do bractwa wystawcami dokumentu byli wymienieni z imienia kolektorzy duchaccy: *Hioannes Steyner preceptor Stinaviensis Coben[sis] necnon Jacobus de Prussia, magister et prior hospitalis sancti Spiritus foris Cotbus, Ordinis sancti Spiritus Wratislaviensis et Misnensis diocesium*.

Drugi z wymienionych zakonników, Jakub z Prus, wówczas prepozyt w Chociebużu, a w 1513 r. prepozyt w Prabutach, to wystawca znanego również z odkrycia Schwenkego innego drukowanego listu odpustowego⁴³. Jakub był pierwszym prepozytem prabuckiego konwentu, a jego, kontrowersyjna zresztą, działalność odpustowa, m.in. w Gdańsku, poświadczona jest w latach 1510–1513⁴⁴.

W kontekście zaginionego druku z 1498 r. kluczową postacią jest natomiast wymieniony jako pierwszy Joannes Steyner. Występuje on w źródłach jako prepozyt konwentu i szpitala duchaków w Ścinawie i Chobieni w latach 1491, 1495, 1504, 1510, 1511 i w 1517 r.⁴⁵ Właśnie z 1517 r. pochodzi drugi zachowany list odpustowy tego duchaka. Co ważne, dokument sporządzony jest już nie odręcznie, jak w 1504 r., ale ma formę drukowanego formularza, gdzie jedynie imię przyjmowanego do bractwa oraz datacja wpisywane były odręcznie⁴⁶. Druk o którym

⁴¹ Zagadnienie przybycia i działalności śląskich duchaków w Prusach Zakonnych omówił M. Glauert, *Kościół, klaszory i szpitale między Kwidzynem a Suszem w czasach średniowiecza (do 1525 r.)*. Przyczynek do topografii sakralnej i prozopografii niższego duchowieństwa w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach, [w:] *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, red. R. Biskup, A. Radzimiński, Toruń 2015, s. 98–107.

⁴² Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, Klasztor Benedyktynki w Toruniu, dok. perg. 14. Edycja dokumentu, [w:] *Urkundenbuch des Bisthums Culm*. T. 2, *Das Bisthum Culm unter Polen 1466–1774*, bearb. C. P. Woelky, Danzig 1887, s. 621–623, nr 766. W. Szymborski, *Odpusty w Polsce średniowiecznej...*, s. 536, nr 1427. H. Marnikowska, *Wstęp*, [w:] *Księga odpustów wrocławskich*, wyd. taż, Warszawa 2016, s. LXIX–LXX.

⁴³ P. Schwenke, *Zur altpreußischen Buchdruckergeschichte*, „Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten” 1895, nr 8, s. 79–81.

⁴⁴ M. Glauert, *Kościół, klaszory i szpitale między Kwidzynem a Suszem...*, s. 99–103.

⁴⁵ H. Schubert, *Urkundliche Geschichte der Stadt Steinau an der Oder*, Breslau 1885, s. 149–150. Nazywany jest także „preceptorem Zakonu”, tj. domyślnie, prepozytem klasztoru i zwierzchnikiem prowincji (część uwzględnionych dokumentów H. Schubert oglądał w archiwum miejskim Ścinawy, które spłonęło w czasie II wojny światowej). Aktywność w 1517 r. potwierdza dokument, [w:] *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz*, XX. HA, OBA (Ordensbriefarchiv), nr 18379.

⁴⁶ Na temat klasyfikacji listów odpustowych jako formularzy zob. A. Pettegree, *Broadsheets. Single-Sheet Publishing in the First Age of Print. Typology and Typography*, [w:] *Broadsheets. Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*, red. A. Pettegree, Leiden 2017, s. 20.

mowa, zidentyfikowany został w zbiorach Tajnego Archiwum Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego w Berlinie, w zespole Ordensbriefarchiv, zawierającym głównie korespondencję pochodzącą z zasobu byłego archiwum zakonu krzyżackiego. W literaturze przedmiotu pozostawał dotychczas niemal niezauważony⁴⁷ (Il. 1).

Wystawca listu określony jest w druku jako *Joannes Steyner, preceptor domorum et hospitalium ordinis Sancti Sp[irit]us in Steynavia et Coben diocesis Wratislaviensis necno[n] d[ic]ti ordi[n]is Sancti Sp[irit]us in Reseborgk diocesis Pomezanen[is] Preceptor*. Z dokumentu wynika więc, że Joannes Steyner, który w 1504 r. przyjął w Toruniu do bractwa benedyktyнки, w 1517 r. udzielił odpustów niejakiemu Janowi Roszemanowi (Joannes Roszeman). Druk poświadcza też, że obok urzędów prepozyta klasztorów na Śląsku pełnił wówczas władzę także w konwencie w Prabutach.

Zbieżna przynależność zakonna (duchacy), tożsame imię (Jan), odmiejscowe wyrażenie przyimkowe dotyczące tej samej nazwy miejscowej (Steynovia = Ścinawa), identyczna działalność prowadzona w podobnym czasie (1498–1504–1517) pozwalają postawić hipotezę, że wystawcę listu odpustowego wydrukowanego w Gdańsku przez Konrada Baumgartena w 1498 r. identyfikować należy właśnie z Joannesem Steynerem, prepozytem w duchackich klasztorach w Ścinawie i Chociebużu z przełomu XV i XVI w.

Znak graficzny podwójnego krzyża duchaków

Podana w 1919 r. przez Voullième'a informacja o gdańskich próbnych drukach Baumgartena z 1498 r. zawierała przekaz, że na odnalezionej wyklejce, nad i pod tekstem, znajdowały się drzeworyty⁴⁸. Niestety, jak zauważał Z. Nowak, w tym i późniejszym (z 1922 r.) tekście *brak zupełnie uwag natury typograficznej i podstawowych opisów tak istotnych elementów identyfikacyjnych, jak sygnet drukarski i drzeworyty*⁴⁹. Tymczasem analiza późniejszych druków Konrada Baumgartena pozwala formułować prawdopodobną hipotezę, że klocek drzeworytniczy wykorzystany do druku listu odpustowego z 1498 r. został później ponownie użyty kilkakrotnie. Już Kazimierz Piekarski zwracał uwagę na *charakterystyczny dla tego drukarza podwójny krzyż, który*

⁴⁷ [List odpustowy] *Confessionale pro confratribus ordinis S[ancti] Spiritus*, [1500/1517] Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. HA, OBA (Ordensbriefarchiv), nr 18379. List, wraz z sygnaturą, jednak pod błędnym imieniem wystawcy „Nikolaus Steyner”, wzmiankowany został dotychczas jedynie [w:] K. Forstreuter, *Der Deutsche Orden am Mittelmeer*, Bonn 1967, s. 220. Okoliczności wydania tego druku, jego datacja, a także identyfikacja drukarza, wykraczające poza ramy tego artykułu, są tematem powstającego opracowania.

⁴⁸ E. Voullième, *Miszellen zur ältesten Druckergeschichte...*, s. 213.

⁴⁹ Z. Nowak, *Początki sztuki drukarskiej na Pomorzu w XV wieku...*, s. 139. Fragment tej pracy został wydany ponownie w 1998 r.: Z. Nowak, *Konrad Baumgart i początki sztuki drukarskiej w Gdańsku w XV wieku*, Gdańsk 1998. Ponieważ był to *de facto* przedruk, a tekst ukazał się w pierwotnej formie, odniesienia w artykule dotyczą wydania z 1976 r.

Confessionale pro confratribus ordinis Sancti Spiritus

In nomine Sancte et Individue Trinitatis patris et filii et Spiritus Sancti Amen

Sacratissimo ac amplissimo. Esequentes has indulgentias. Authoritates et facultates patrum sanctorum petri vero confessoris ordinis Sancti Spiritus per quos plurimos olim Romanos pontifices concessas. Sanctissimus in Christo pater et dominus noster hinc diuina providentia papa summus in terris Christi vicarius: ut videre licet latius in literis de sup. confectis. Authoritate apostolica confirmavit et approbavit. Inter istos vero plurimos Romanos ecclesie pastores

Privilegia communita fratribus

Alexander eius nomine quartus et apostolica benignitate egerit ut oia privilegia. apostolica hospitalis Sancti Spiritus in Syria de vrbis orbis eius membris ubiq; terrarum constituta sint communita

Authoritate facti ord. et eorum iudiciorum

Honorius Tertius subas orbis Sancti Spiritus et eorum nunciis Commissarius concessit ut de vrbis orbis. In diebus sancti ecclesiam: damnis datis et alijs rebus male acquisitis si huiusmodi restitutio fieri debet immutari vel fieri non possint. Necnon de his que in distinet ad plus vltus in vltimis voluntatibus relinquunt. De redemptionibus quoque et commutationibus verorum omnium: hinc solam tanto dumtaxat: exempto De iuramento tenere arceat: De diuino officio obsequiis et nonnullis alijs casibus componere possint et absolute atq; dispensare authoritate apostolica sibi in talibus commissa.

Privilegia confirmi in hinc

Joannes vrbis peccatis supradictis de beatus dominicus et festo male obsequiis ac de penitentia imposita redimendis facultatem. vero et Honorius vrbis supradictis omnibus supradictis de hominibus. Et oppositis pueris. ac Inestusis absolutioibus plenissima authoritate

Privilegia confirmi in hinc

Innocentius Tertius fundavit hospitali et orbis Sancti Spiritus ecclesie confratibus et beneficiis orbis: ut quilibet ipso discreto iudicio seculari vel regulari: Curati vel non curati possit egerit confessionem: qui cum ab omnibus peccatis suis simul maneat In mortis vero articulo quotiens quis confitetur vel beneficiis facit confessionem absolutam per confessionem donec et apostolica plenarie a pena et culpa.

Privilegia de sepultura

Nicolaus Quartus egerit Confratibus ut ipsi interdati ex parte eorum cum debita solemnitate tradantur Ecclesiasticis Sepulchris nisi excommunicati fuerint noxiam vel publici iuramentis.

Participatio in indulgentiis

Alexander Quartus Confratibus facit precipue omni Sacerdoti ac debeatore illi in vrbis et peregrinationibus Hierosolimitane in

Indulgentia per beneficiis

Innocentius Tertius et Verbanus quintus concessit tam beneficiis quibus et beneficiis. participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Pro personis ecclesiasticis

Honorius Tertius qui supra: omnibus qui fratribus et hospitalibus familie Sancti Spiritus de bonis sibi a deo collatis subuentibus relaxavit septima penam iuxta penitentiam. Confitetur in mortis articulo. remissionem hinc qui relaxatum fuerit etiam vrbis quibus et beneficiis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Pro vrbis

Joannes vrbis Clonus vi et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Clemens Tertius et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Nicolaus Quartus egerit Confratibus ut ipsi interdati ex parte eorum cum debita solemnitate tradantur Ecclesiasticis Sepulchris nisi excommunicati fuerint noxiam vel publici iuramentis.

Indulgentia per beneficiis

Joannes vrbis Clonus vi et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Clemens Tertius et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Nicolaus Quartus egerit Confratibus ut ipsi interdati ex parte eorum cum debita solemnitate tradantur Ecclesiasticis Sepulchris nisi excommunicati fuerint noxiam vel publici iuramentis.

Indulgentia per beneficiis

Joannes vrbis Clonus vi et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Clemens Tertius et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Nicolaus Quartus egerit Confratibus ut ipsi interdati ex parte eorum cum debita solemnitate tradantur Ecclesiasticis Sepulchris nisi excommunicati fuerint noxiam vel publici iuramentis.

Indulgentia per beneficiis

Joannes vrbis Clonus vi et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Clemens Tertius et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Nicolaus Quartus egerit Confratibus ut ipsi interdati ex parte eorum cum debita solemnitate tradantur Ecclesiasticis Sepulchris nisi excommunicati fuerint noxiam vel publici iuramentis.

Indulgentia per beneficiis

Joannes vrbis Clonus vi et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Clemens Tertius et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Nicolaus Quartus egerit Confratibus ut ipsi interdati ex parte eorum cum debita solemnitate tradantur Ecclesiasticis Sepulchris nisi excommunicati fuerint noxiam vel publici iuramentis.

Indulgentia per beneficiis

Joannes vrbis Clonus vi et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Clemens Tertius et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Nicolaus Quartus egerit Confratibus ut ipsi interdati ex parte eorum cum debita solemnitate tradantur Ecclesiasticis Sepulchris nisi excommunicati fuerint noxiam vel publici iuramentis.

Indulgentia per beneficiis

Joannes vrbis Clonus vi et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Clemens Tertius et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Nicolaus Quartus egerit Confratibus ut ipsi interdati ex parte eorum cum debita solemnitate tradantur Ecclesiasticis Sepulchris nisi excommunicati fuerint noxiam vel publici iuramentis.

Indulgentia per beneficiis

Joannes vrbis Clonus vi et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Clemens Tertius et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Nicolaus Quartus egerit Confratibus ut ipsi interdati ex parte eorum cum debita solemnitate tradantur Ecclesiasticis Sepulchris nisi excommunicati fuerint noxiam vel publici iuramentis.

Indulgentia per beneficiis

Joannes vrbis Clonus vi et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Clemens Tertius et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Nicolaus Quartus egerit Confratibus ut ipsi interdati ex parte eorum cum debita solemnitate tradantur Ecclesiasticis Sepulchris nisi excommunicati fuerint noxiam vel publici iuramentis.

Indulgentia per beneficiis

Joannes vrbis Clonus vi et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Clemens Tertius et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Nicolaus Quartus egerit Confratibus ut ipsi interdati ex parte eorum cum debita solemnitate tradantur Ecclesiasticis Sepulchris nisi excommunicati fuerint noxiam vel publici iuramentis.

Indulgentia per beneficiis

Joannes vrbis Clonus vi et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Clemens Tertius et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Nicolaus Quartus egerit Confratibus ut ipsi interdati ex parte eorum cum debita solemnitate tradantur Ecclesiasticis Sepulchris nisi excommunicati fuerint noxiam vel publici iuramentis.

Indulgentia per beneficiis

Joannes vrbis Clonus vi et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Clemens Tertius et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Nicolaus Quartus egerit Confratibus ut ipsi interdati ex parte eorum cum debita solemnitate tradantur Ecclesiasticis Sepulchris nisi excommunicati fuerint noxiam vel publici iuramentis.

Indulgentia per beneficiis

Joannes vrbis Clonus vi et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Clemens Tertius et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Nicolaus Quartus egerit Confratibus ut ipsi interdati ex parte eorum cum debita solemnitate tradantur Ecclesiasticis Sepulchris nisi excommunicati fuerint noxiam vel publici iuramentis.

Indulgentia per beneficiis

Joannes vrbis Clonus vi et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Clemens Tertius et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Nicolaus Quartus egerit Confratibus ut ipsi interdati ex parte eorum cum debita solemnitate tradantur Ecclesiasticis Sepulchris nisi excommunicati fuerint noxiam vel publici iuramentis.

Indulgentia per beneficiis

Joannes vrbis Clonus vi et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Clemens Tertius et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Nicolaus Quartus egerit Confratibus ut ipsi interdati ex parte eorum cum debita solemnitate tradantur Ecclesiasticis Sepulchris nisi excommunicati fuerint noxiam vel publici iuramentis.

Indulgentia per beneficiis

Joannes vrbis Clonus vi et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Indulgentia per beneficiis

Clemens Tertius et Honorius vrbis quibus et beneficiis. Participatio Indulgentiarum Romane vrbis que sunt a pena et culpa quinqueaguarie

Il 1. Inc: [List odpustowy duchaka Jana Steynera] Confessionale pro confratribus ordinis Sancti Spiritus, [s.l] [non ante 1500, non post 1517], [s.n.]. [Zródło: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. HA, OBA (Ordensbriefarchiv), nr 18379]

Jako że listy odpustowe Jakuba z Prus z 1513 r. i Jana Steynera z 1517 r. rozpoczynają incipit: „In nomine Sa[n]cte”, stanowi to dodatkową przesłankę za możliwością wykorzystania klocka z ozdobną literą „I” w druku z 1498 r.

Identyczny inicjał otwiera cztery zachowane druki Baumgartena z lat 1499–1501, z których pierwszy ukazał się w Gdańsku zaledwie rok po wydaniu listu odpustowego, znanego z próbnej odbitki. Najwcześniejszym dziełem gdańskiego drukarza zawierającym odbicie tego klocka drzeworytniczego jest najstarsza polska drukowana agenda liturgiczna, która wyszła z oficyny Baumgartena w 1499 r. *Agenda sive equequiale sacramentorum*, zwana Agendą wileńską, przeznaczona (przynajmniej część jej nakładu) dla diecezji wileńskiej⁵⁴. Pierwsza strona Agendy opatrzona jest inicjalnym „I”, stanowiącym jednocześnie *najefektowniejszy element typograficzny tego druku*⁵⁵ (Il. 3).

Ks. Zdzisław Obertyński, w studium z 1928 r. poświęconym „Agendzie wileńskiej”⁵⁶, pisał:

*Jedyny inicjał czarny stoi na samym początku agendy zaraz po tytule, na k. 2r. Jest on bardzo bogaty. Wraz z ornamentacją mierzy 118 mm długości na 19 szerokości. Jest to litera I: «Imprimis dicuntur septem psalmi etc.» Na tym inicjale widzimy sześcioramienny dwunastokońcowy krzyż, t.j. krzyż podłużny o 2 poprzecznych belkach, którego każde ramię jest rozwidlane na 2 końce. Taki krzyż jest odznaką zakonu i orderu Ducha Św. Bliższego tłumaczenia mego znaku nie znalazłem*⁵⁷.

Obertyński następnie trafnie zauważył, że:

znak wodny, w postaci takiego samego krzyża, noszą wyroby pierwszej papierni w Polsce, mianowicie papierni na Prądniku Duchackim pod Krakowem (...). Grunt, na którym stała owa papiernia, był własnością klasztoru Św. Ducha w Krakowie, stąd znak tego zakonu na papierze (...) Nie mogę osądzić, czy i jaki zachodzi tu związek – przyznawał badacz, uznając jednocześnie za nieprawdopodobne zrównanie tego znaku z herbem miasta Gdańska.

⁵⁴ Pierwszy egzemplarz, oznaczony jako [Var. A], znajduje się dzisiaj w zbiorach Biblioteki Narodowej, sygn. SD Inc.Qu.141, <http://polona.pl/preview/2f9e6052-f97f-43a5-be72-0be52a0516ee>. Drugi z zachowanych egzemplarzy [Var. B], stanowi część kolekcji Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (sygn. XV-16; <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/30628/edition/27611/>). W Var. A pojawia się nazwisko fundatora, kanonika Marcina z Radomia. Zob. Z. Obertyński, *Agenda Wileńska z 1499 r.*, Lwów 1929.

⁵⁵ *Nad złoto droższe...*, s. 82.

⁵⁶ Studium opublikowane pierwotnie na łamach „Przeglądu Teologicznego”: Z. Obertyński, *Agenda wileńska z 1499 r.*, „Przegląd Teologiczny” 1929, nr 10, s. 171–191. Rok później przedrukowana jako: Z. Obertyński, *Agenda Wileńska z 1499 r.* ...

⁵⁷ Z. Obertyński, *Agenda wileńska z 1499 r.* ..., s. 184.

Ordo ad visitandum infirmum:
In primis dicantur: Septem
psalmi cum sequentibus anti
phonis ⁊ letania que sequitur
Item si infirmus ceperit ago
nizare presbitero adueniente
pretermissis omnibus statim
iungitur infirmus cum sacro
oleo dicendo illas orationes
Deinde presbiter interrogat
infirmum si est confirmatus
ab Episcopo vel non tunc vi
gatur Deinde dicantur Sep
tempalmi cum letania et ora
tionibus sequentibus: Sequi
tur antiphona prima sup psal
mum Psalm⁹: Domine ne in
furore tuo. An̄: Sana domine
infirmū istum cuius ossa turbata sunt
et cuius anima turbata est valde. sed

Wywód skonkludował stwierdzeniem: *Możeby rozjaśniły tę kwestię bliższe badania nad samą drukarnią Konrada Baumgartena*⁵⁸. Ta wskazówka okazuje się trafna: w niezwiązanym z zakonem Ducha Świętego druku liturgicznym Baumgarten wykorzystał klocek drzeworytniczy, który pierwotnie przeznaczony był, jak się wydaje, do produkcji listu odpustowego zlecanego przez duchaków⁵⁹.

Po raz kolejny Baumgarten wykorzystał drzeworyt już po opuszczeniu Gdańska. W 1501 r. z ołomunieckiego warsztatu drukarza wyszło dzieło przeciw Waldensom i Pikardom⁶⁰ dominikańskiego inkwizytora Heinricha Kramera (Institorisa)⁶¹. W pierwszym wydaniu, na karcie rozpoczynającej właściwy tekst dzieła (k. a3r, oznaczona jako „folium III”), inicjał „I” ze znakiem podwójnego krzyża rozpoczyna incipit: „In no[mi]i[n]e d[omi]ni amen”, stanowiąc dominantę całej strony (Il. 4).

Rozpropagowaniu informacji o możliwości zakupu dzieła służyła jednostronnie zadrukowana karta, pełniąca rolę ogłoszenia reklamowego, wskazującego na miejsce sprzedaży⁶². To właśnie ten ulotny druk dokumentuje trzecie zidentyfikowane użycie przywiezionego z Gdańska klocka. *Karta, wywieszona w różnych miejscach, podkreślała przydatność «Tarczy» Institorisa przede wszystkim dla kaznodziejów, a ostatecznie kierowała zainteresowanych do miejscowej karczmy, w której przebywał księgarz i której dokładniejsze oznaczenie zostało już zapisane odręcznie*⁶³ (Il. 5).

Czwarty znany druk Baumgartena, do którego produkcji wykorzystano klocek z inicjałem „I” pochodzi z 1501 r. To list poświadczający przyjęcie do bractwa wydany

⁵⁸ Tamże, s. 184–185.

⁵⁹ Trudno bowiem doszukiwać się związków z duchakami fundatora agendy (w jednym z wariantów) kanonika Marcina z Radomia czy samej diecezji wileńskiej. Dopiero w 1508 r., jak to zostanie dalej przedstawione, duchacy utworzyli konwent w Prabutach w państwie krzyżackim.

⁶⁰ Henricus Institoris, *Sancte Romane eccl[es]ie fidei defensionis pro pungnaculum adversus Waldensium seu Pickardorum heresim Certas germanie Bohemieq[ue] naciones in odium cleri [...]*, [Olomouc, Konrad Baumgarten], 1501. München, Bayerische Staatsbibliothek, Res/2 P.lat. 798. W zbiorach polskich tożsame wydanie posiada Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Sd.52.43. adll. Nie zawiera już inicjału drugie wydanie z 1502 r.

⁶¹ *Od gotyki k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550*. T. 3: *Olomoucko*, ed. I. Hlobil, M. Perůtka, Olomouc 1999, s. 531–537; P. Voit, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí*, t. 2, Praha 2017, s. 138. Zob. także J. Vobr, *Príspevek k činnosti Konrada Baumgartena v Olomouci 1500–1502*, [w:] *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska*, Brno 1995, s. 10–16; P. Kreuz, *Heinrich Kramer/Institoris and the Czech Lands. With a Special Focus on the Activities of Institoris in Olomouc in 1499–1505*, „e-Rhizome” 2019, t. 1, nr 1, s. 23–59. Publikacji druków „związanych z nasileniem kontrakcji Kościoła katolickiego przeciwko husytyzmowi” sprzyjał ówczesny biskup ołomuniecki Stanisław Turzo, zob. M. Burbianka, *Drukarnia Konrada Baumgarta we Wrocławiu...*, s. 57.

⁶² [Propagatio libri: Henricus Institoris, Sanctae Romanae ecclesiae fidei recensionis clippeum adversus Waldensium heresim. [Inc.:] *In defensione[m] Catholice fidei sancte[que] Romanae ecclesie aduersus Pickarditos waldenses [...]*. [Expl.:] *Si quis leui pretio comparare velit supra notatum opus inue[n]iet in hospitio [...]* [Ołomunieć] [1501] Biblioteka Jagiellońska, BJ St. Dr. Cim. vol. 35. München, Bayerische Staatsbibliothek -- Rar. 789#Beibd.4. Zob. K. Schottenloher, *Eine Buchanzeige des Olmützer Buchdruckers Konrad Baumgarten aus dem Jahre 1501*, München 1927.

⁶³ K. Boldan, *Jednolistová nabídka augsburského tiskaře Günthera Zainera a rožmberská knihovna v sedmdesátých letech 15. Století*, [w:] *Tempus libri. Kniha v proměnách času*, ed. Jitka Radimská, České Budějovice 2015, s. 7–8.

In nomine dñi amen
Sermones apostolice
 sedis contra heresim
 waldensium marchio-
 natum morauie regni
 bohemie occupantum
 collecti ex commissione
 eiusdem sedis ab inqui-
 sitore heretice prauita-
 tis fratre Henrico in-
 stitoris Sacre pagine
 pfectore et nuncio pa-
 pe alexandri ordinis p-
 dicatorum incipiunt fe-
 liciter.

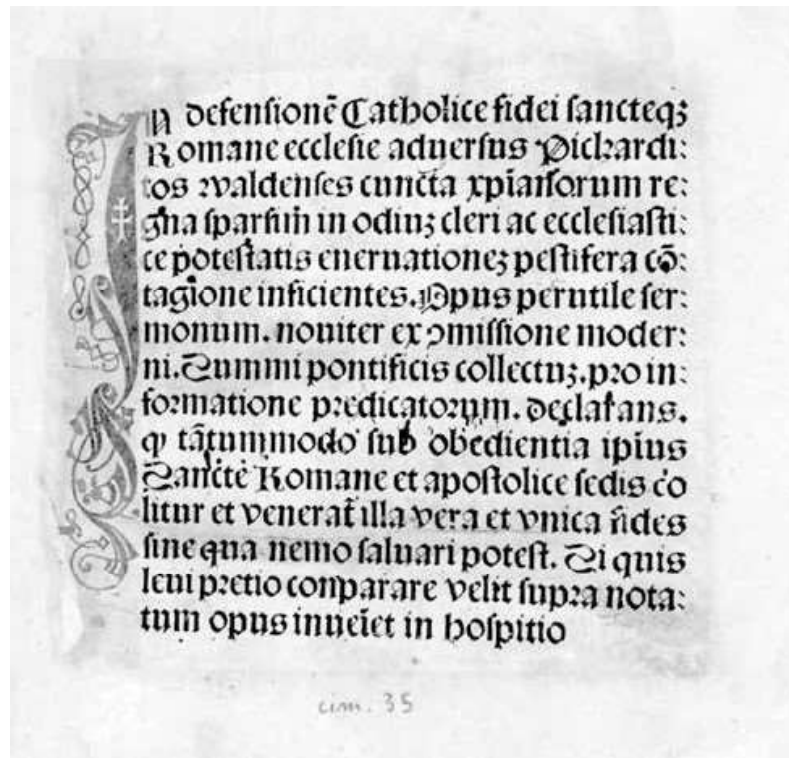
Subscripto.
 Dilectis filiis &c

Breuiata destinata a
 Scitissimo Domino
 nostro papa Alexā-
 dro. vi. inquisitori he-
 retice prauitatis et
 pimum eidem inquisi-
 tori cum preposito
 Amburgensi

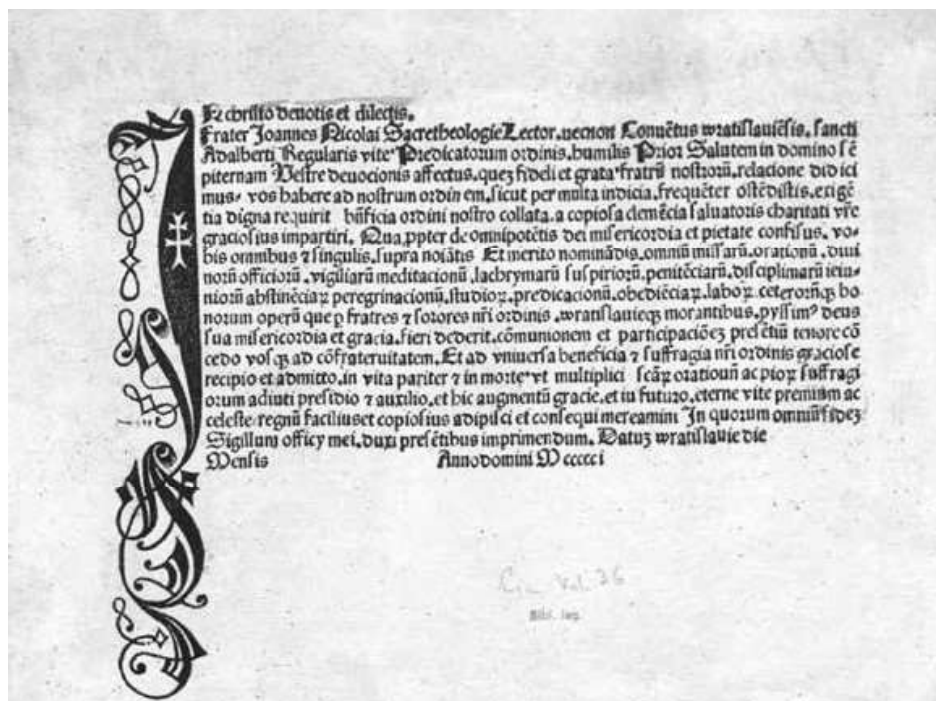
Bulla apostolica &c

Alexander
 Epus seruus
 seruorum dei

Dilectis filiis. Prie-
 posto Amburgensi
 si Cisterciensium nūcupato: et Hen-
 rico ordinis fratrum Predicatorum &
 Theologie professori et heretice prauitatis in
 Germania inquisitori. Aun-
 tiis nostris salute et apostolica benedi-
 ctione. Quia ad pastorem curam totius
 cristiani gregis meritis uestris minime
 suffragantibus. disponente diuina mi-
 sericordia. assumptos nos fuisse plane
 intelligimus. ex eo etiam nobis i beato
 petro dicitur cognoscimus. pascite oues me-
 as. et illico ulterius. et tu aliquando con-
 uersus pferma fratres tuos. (Et ppe ad
 illi mentis nostre cogitationem inter-
 dere compellamur. utque periculis ue-
 stris. q. lupi rapaces inuadere et per-
 frustra minutatim discerpere satagunt
 salutaribus presidis quantum possit
 unis occurrant. Crebris siquidem fide-
 lium relacionibus et querelis certiores
 in dies redamur. in multis cristiani no-
 minis regionibus et presertim in Bo-
 hemie Regno ac prouincia Morauie.
 multos nequissimi hostis uentis infe-
 ctis. Contra catholicam ueritatem in
 Abi blasphemie pperere et i praua he-
 reticorum dogmata impudēt. quasi fu-
 rore quoda collisos corruere. contra ma-
 trem suam Sanctam Romanam ec-
 clesiam. que apostolorum petri et pauli
 sanguine consecrata omnium ecclesiarum
 a dño primatum obtinuit. delictis arti-
 bus et figmentis isurgere. Adidit etiam
 no uanis rumoribus aut leui infamia
 quod p plurimi illarum regionum in dāp-
 natas waldensium hereses p- laban-
 tur. Et cum dampnatis p- uoluntatis
 aliis heresibus. ipsi quoq. in eue dāp-
 nationis baratras ultro sese immerge-
 res. dei ecclesiam sup solidam petram
 petri a domino sicut promissa fuerat
 edificatam. que unica. Columba. fossis
 pulchra sine ruga et macula. Dicitur
 conclusus. fons signatus. puteus aque
 uiue merito appellatur. dentibus uipe-
 rinis lacerare et rabido morsu dilania-
 re conentur ipsam sane ecclesiam in-
 a iii.

Il. 5. *In defensione[m] Catholice fidei sancteq[ue] Romane ecclesie aduersus Pickarditos waldenses [...]* [Olomuniec, 1501], Konrad Baumgarten. Biblioteka Jagiellońska, BJ St. Dr. Cim. vol. 35. [Źródło: Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa]

Il. 6. *In christo(!) deuotis et dilectis : Frater Joannes Nicolai Sacre theologie Lector, necnon Conue[n]tus wratislauen[sis], sancti Adalberti Regularis uite, Praedicatorum ordinis [...]*. [Olomouc, Konrad Baumgarten], 1500 lub 1501. BJ St. Dr. Cim. vol. 36. [Źródło: Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa]

na zlecenie wystawcy, wrocławskiego dominikanina⁶⁴. Inicjał otwiera incipit: „In Christo deuotis et dilectis”.

Wymienione cztery druki, wydane w latach 1499–1501, zawierają zatem odbicie tego samego drukarskiego klocka, pierwotnie wykorzystanego prawdopodobnie do druku listu odpustowego duchaka Jana de Steynovia w 1498 r.

Próba rekonstrukcji formy i treści listu

Choć nie dysponujemy oryginalnym materiałem, próba rekonstrukcji formy i treści listu nie jest całkiem niemożliwa⁶⁵. Porównanie treści dyplomu z 1504 r., a także drukowanych listów odpustowych wystawionych w 1513 i w 1517 r. pozwala stwierdzić, że umieszczony na nich tekst był typowym dokumentem formularzowym, znanym z innych tego rodzaju duchackich druków. W oparciu o wymienione dokumenty można zatem postawić hipotezę, że zaginiony *list odpustowy duchaka Jana de Steynovia* był publikacją jednokartkową, jednostronnie zadrukowaną. Ozdobny inicjał z duchackim krzyżem rozpoczynał tekst, którego incipit mógł brzmieć: „In nomine Sancte et Individue Trinitatis Patri et Filii et Spiritui Sancti. Amen”⁶⁶.

Zawartość listu była niewątpliwie tożsama z listami wystawionymi przez Jana Steynera w 1504 i 1517 r., które składały się z trzech części: w pierwszej kolejności umieszczony został sumariusz odpustów bractwa Ducha Świętego. Wymienione zostały w nim imiona kolejnych papieży oraz wartość udzielonej łaski duchowej⁶⁷.

⁶⁴ [Litterae aggregationis ad confraternitatem ordinis Praedicatorum Vratislaviensium] [Inc.] : *In christo(!) deuotis et dilectis : Frater Joannes Nicolai Sacre theologie Lector, necnon Conve[n]tus wratislaviensis, sancti Adalberti Regularis vite, Praedicatorum ordinis [...]*. [Olomouc, Konrad Baumgarten], 1500 lub 1501. GW26187. Odnaleziony i opisany przez ks. Leona Formanowicza (tenże, *Katalog druków polskich XVI-go wieku Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie*, Poznań 1930, s. 36, nr 179). Obecnie egzemplarz ten (na co wskazuje dawna pieczęć na stronie verso) zachowany jest w Bibliotece Jagiellońskiej, BJ St. Dr. Cim. vol. 36. Zob. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 4: *Pomorze*, opr. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław – Kraków 1962, s. 39. M. Burbianka, *Drukarnia Konrada Baumgarta we Wrocławiu...*, s. 60–61, na s. 81, il. 1 reprodukcja]. P. Voit, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí*. T. 2, Praha 2017, s. 139–140.

⁶⁵ Na temat metodologii badań zaginionych inkunabułów zob. F. Eisermann, *The Gutenberg Galaxy's Dark Matter. Lost Incunabula, and Ways to Retrieve Them*, [w:] *Lost Books. Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, red. F. Bruni, A. Pettegree, Leiden 2016, s. 31–54 oraz J. Green, F. McIntyre, *Lost Incunable Editions: Closing in on an Estimate*, [w:] tamże, s. 55–72.

⁶⁶ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. HA, OBA (Ordensbriefarchiv), nr 18379.

⁶⁷ Zgodnie z dokumentem wydanym w 1504 r. benedyktynkom toruńskich, przystępujący do bractwa, za udzielenie jałmużny dostępował przywilejów „przysługujących konfratrom, w tym odpuszczenie wszystkich grzechów na łożu śmierci, wszystkich odpustów nadanych przez papieży duchakom, odpusty stacji rzymskich, poświęcenia bazylik rzymskich, pielgrzymek do Ziemi Świętej zarówno dla żywych, jak i po śmierci. Juliusz papież zatwierdził wszystkie odpusty nadane przez jego poprzedników poczynawszy od założyciela zakonu Ducha Świętego Innocentym III, przywileje dla dobrodziejów zakonu, prawo wyboru spowiednika, który miał prawo rozgrzeszania z wszystkich grzechów, papież Bonifacy VIII nadał wszystkim dobrodziejom zakonu odpust zupełny, Urban V prawo wyboru spowiednika dobrodziejom, rozgrzeszanie z rezerwatów, wszystkim konfratrom nadał odpust zupełny, odpust wszystkich grzechów na łożu śmierci (*in articulo mortis*), Klemens V podobne odpusty nadał, Eugeniusz IV wszystkim konfratrom prawo wyboru spowiednika, który na łożu śmierci odpuści

Za sumariuszem następowała właściwa formuła przyjęcia, w której wymienione było imię komisarza oraz pozostawione miejsce do wpisania imienia otrzymującego odpust oraz miejsca i daty wydania. W trzeciej kolejności znajdowała się formuła rozgrzeszenia *in articulo mortis*.

Zamówienie przez ścinawskiego duchaka listu odpustowego u Konrada Baumgartena w Gdańsku w 1498 r. jest dowodem, że już pod koniec XV w. śląscy duchacy prowadzili kwestę na terenie Pomorza Gdańskiego i być może w samym Gdańsku. Dotychczas działalność taka poświadczona była dopiero w 1504 r. w Toruniu, a od 1508 r. na terenie państwa zakonnego. Wystawiony przez Jana Steynera dyplom pergaminowy przyjęcia do bractwa benedyktynek toruńskich z 1504 r. oraz odnaleziony list odpustowy wystawiony przez tego duchaka w 1517 r. poświadczają, że prepozyt ścinawski występował jako komisarz i kolektor zakonu, który prowadził kampanię odpustową. Jest więc bardzo prawdopodobne, że należy z nim identyfikować Jana de Steynovia (ze Ścinawy), wystawcę listu wydrukowanego w 1498 r. przez Konrada Baumgartena. Formularzowy charakter obu dokumentów pozwala z dużym prawdopodobieństwem odtworzyć także treść zaginionego listu wydrukowanego w Gdańsku, a w rezultacie – odrzucić hipotezy o związkach tego druku z kampanią antytyrecką. Wreszcie, z produkcją owego niezachowanego listu odpustowego z 1498 r. wiązać należy obecność w zasobach drzeworytniczych Baumgartena klocka z inicjałem I, zawierającego krzyż duchacki⁶⁸.

wszystkie grzechy, raz w życiu rozgrzeszenie z rezerwatów, Celestyn V w Trzech Króli i przez oktawę święta 100 tys. lat odpustu; Celestyn VI (?) na święto Narodzenia NMP i przez jego oktawę udzielił 30 tys. lat odpustu, Klemens VI na święto Zielonych Świątek i przez jego oktawę 8 tys. lat odpustu i tyleż kwadragen oraz odpust zupełny; Bonifacy nadał przywilej dobrodziejom udziału w stacjach rzymskich, poświęcenia bazylik rzymskich, pielgrzymek do Ziemi Świętej zarówno żywym, jak i zmarłym dobrodziejom, katolikom udzielającym wsparcia wedle swych możliwości za każdym razem, odpust zupełny, ponadto dobrodzieje konfraterni, którzy biorą udział we mszach, uczestniczą we wszystkich łaskach, Sykstus IV zatwierdził wszystkie nadania zakonowi Ducha Świętego oraz nadał odpust zupełny, odpust wszystkich grzechów na łożu śmierci (*in articulo mortis*) konfratrom” (za: W. Szyborski, *Odpusty w Polsce średniowiecznej*, Kraków 2011, s. 536, nr 1427).

⁶⁸ Na marginesie tej pracy wspomnieć należy także o odnalezionej w Gdańsku pieczęci kapituły konwentu szpitala Ducha Świętego w Rzymie: T. Maćkowski, *Średniowieczna pieczęć Zakonu Ducha Świętego odnaleziona przy ul. Toruńskiej w Gdańsku*, „Archeologia Gdańska” 2021, nr 8, s. 65–72. Wydaje się zasadnym wiązać tę pieczęć właśnie z kampanią odpustową prowadzoną przez duchaków w Gdańsku i w Prusach Królewskich, a także państwie zakonnym.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne:

- Biblioteka Jagiellońska, Spuścizna po Aleksandrze Birkenmajerze
rkps Przyb. 172/75, Aleksander Birkenmajer, „Historia książki” «Svend Dahl, Historia książki»
rkps Przyb. 173/75, Aleksander Birkenmajer, Książka polska «Svend Dahl, Historia książki»
rkps Przyb. 177/75, Aleksander Birkenmajer, „Materiał do uzupełnień Dahla «Svend Dahl, Historia książki», czyli notatki do moich wykładów kursowych”
rkps Przyb. 215/75, Aleksander Birkenmajer, Bruliony haseł do Polskiego Słownika Biograficznego
Archivio di Stato di Roma, Ospedale Santo Spirito, rkps 109.
Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, Klasztor Benedyktynów w Toruniu, dok. perg. 14.
Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. Akta pap. 9019.

Źródła drukowane:

- Donatus Aelius, *Ars minor* [Gdańsk 1499, Konrad Baumgarten].
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. HA, OBA (Ordensbriefarchiv), nr 18379, [List odpustowy] *Confessionale pro confratribus ordinis S[ancti] Spiritus*, [s.l.] [non ante 1500, non post 1517], [s.l.].
Henricus Institoris, *Sancte Romane eccl[es]ie fidei defensionis pro pungnaculum adversus Waldensium seu Pickardorum heresim Certas germanie Bohemieq[ue] naciones in odium cleri [...]*, [Ołomuniec] 1501, [Konrad Baumgarten].
[Litterae indulgentiarum pro defensione catholicae fidei contra Turcos concessarum.] : [Inc.] *Petrus miseratione diuina Tituli sancti Ciriaci [in] Th[o]rmis sacrosancte Romane ecclesie presbiter Cardinalis Regin[us] [...]*, [Ołomuniec] [1501], [Konrad Baumgarten].
[Litterae aggregationis ad confraternitatem ordinis Praedicatorum Vratislaviensium [Inc.] : *In christo(!) deuotis et dilectis : Frater Joannes Nicolai Sacre theologie Lector, necnon Conve[n]tus wratislaviensis, sancti Adalberti Regularis vite, Praedicatorum ordinis [...]*. [Ołomuniec] [1500 lub 1501], Konrad Baumgarten.
Orationes. [Gdańsk, Konrad Baumgarten, 1498].
[Propagatio libri: Henricus Institoris, Sanctae Romanae ecclesiae fidei recensionis clippeum adversus Waldensium heresim. [Inc.]: *In defensione[m] Catholice fidei sancte[que] Romane ecclesie aduersus Pickarditos waldenses [...]*. [Expl.]: *Si quis leui pretio comparare velit supra notatum opus inue[n]iet in hospitio [...]* [Ołomuniec] [1501], [Konrad Baumgarten].
Urkundenbuch des Bisthums Culm. T. 2, *Das Bisthum Culm unter Polen 1466–1774*, bearb. C. P. Woelky, Danzig 1887, s. 621–623, nr 766.

Opracowania:

- Antosiewicz K., *Bractwo Ducha Świętego, jego geneza i rozwój*, [w:] *Christianitas et cultura Europae: księga jubileuszowa profesora Jerzego Kłoczowskiego*. Cz. 1, red. H. Gapski, Lublin 1998, s. 43–52.
- Birkenmajer A., *Baumgarten Konrad*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, T. 1: *Abakanowicz Abdank Bruno – Beynart Wojciech*, Kraków 1935, s. 367.
- Boldan K., *Jednolistová nabídka augsburského tiskaře Günthera Zainera a rožmberská knihovna v sedmdesátých letech 15. Století*, [w:] *Tempus libri. Kniha v proměnách času*, ed. J. Radimská, České Budějovice 2015, s. 7–18.
- Brune P., *Histoire de l'ordre hospitalier du Saint-Esprit*, Lons-le-Saunier 1892.
- Burbianka M., *Drukarnia Konrada Baumgarta we Wrocławiu*, „Roczniki Biblioteczne” 1970, t. 14, nr 1/2, s. 52–96.
- Drossbach G., *Caritas cristiana: Innocenzo III fondatore dell'ospedale e dell'ordine di Santo Spirito*, „Il Veltrò” 2001, t. 5–6, nr 45, s. 85–94.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 4: *Pomorze*, opr. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław 1962.
- Eisermann F., *Abläss und Buchdruck: neue Funde, neue Forschungen, neue Hilfsmittel*, [w:] *Ablässkampagnen des Spätmittelalters: Luthers Thesen von 1517 im Kontext*, red. A. Rehberg, Berlin 2017, s. 411–426.
- Fara A., *L'Ordine e la Confraternita del Santo Spirito dalle origini allo sviluppo di una vocazione di frontiera ai confini orientali della Christianitas latina: la Transilvania tra Medioevo e prima Età moderna (XIV–XVI secolo)*, [w:] *Profili istituzionali della santità medioevale: culti importati, culti esportati e culti autoctoni nella Toscana occidentale e nella circolazione mediterranea ed europea*, red. C. Alzati, G. Rosetti, Pisa 2008, s. 369–442.
- Formanowicz L., *Katalog druków polskich XVI-go wieku Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie*, Poznań 1930.
- Forstreuter K., *Der Deutsche Orden am Mittelmeer*, Bonn 1967.
- Gedeon B., *Ein bisher unbekannter gedruckter Bruderschaftsbrief der Hospitaliter vom Hl. Geist*, g-Jahrbuch, „Gutenberg-Jahrbuch” 1984, nr 54, s. 142–144.
- Glauert M., *Kościół, klasztor i szpital między Kwidzynem a Suszem w czasach średniowiecza (do 1525 r.). Przyczynek do topografii sakralnej i prozopografii niższego duchowieństwa w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, [w:] *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, red. R. Biskup, A. Radziwiński, Toruń 2015, s. 51–107.
- Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*. T. 2: *Addenda, indices*, comp. M. Bohonos, M. Spandowski, E. Szandorowska, mod. A. Kawecka-Gryczowa, Wratislaviae 1994.
- Innocenty III, *Libellus de Eleemosyna*, [w:] *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. T. 217, wyd. J.-P. Migne, Lutetiae Parisiorum 1861, kol. 717–762.

- Kreuz P., *Heinrich Kramer/Institoris and the Czech Lands. With a Special Focus on the Activities of Institoris in Olomouc in 1499–1505*, „e-Rhizome” 2019, t. 1, nr 1, s. 23–59.
- Maćkowski T., *Średniowieczna pieczęć Zakonu Ducha Świętego odnaleziona przy ul. Toruńskiej w Gdańsku*, „Archeologia Gdańska” 2021, nr 8, s. 65–72.
- Manikowska H., *Wstęp*, [w:] *Księga odpustów wrocławskich*, wyd. taz, Warszawa 2016.
- Nad złoto droższe. Skarby Biblioteki Narodowej*, red. H. Tchorzewska-Kabata, Warszawa 2000, s. 82.
- Nastulczyk T., *Two Centuries of Looting and the Grand Nazi Book Burning. The Dispersed and Destroyed Libraries of the Polish-Lithuanian Commonwealth: Historical Losses and Contemporary Attempts at Reconstruction*, [w:] *Lost Books Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, red. F. Bruni, A. Pettegree, Leiden 2016, s. 462–468.
- Nowak Z., *Konrad Baumgart i początki sztuki drukarskiej w Gdańsku w XV wieku*, Gdańsk 1998.
- Nowak Z., *Początki sztuki drukarskiej na Pomorzu w XV wieku*, Gdańsk 1976.
- Nowak Z., *W poszukiwaniu początków drukarstwa gdańskiego*, „Libri Gedanenses” 1997, nr 15/16, s. 145–156.
- Nowak Z., *Wytwarzanie książek w Gdańsku do końca XVIII wieku*, „Libri Gedanenses” 1997, nr 15/16, s. 9–40.
- Obertyński Z., *Agenda Wileńska z 1499 r.*, Lwów 1929.
- Obertyński Z., *Agenda wileńska z 1499 r.*, „Przegląd Teologiczny” 1929, nr 10, s. 171–191.
- Od gotyki k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550. T. 3: Olomoucko*, red. I. Hlobil, M. Perůtka, Olomouc 1999.
- Pettegree A., *Broadsheets. Single-Sheet Publishing in the First Age of Print. Typology and Typography*, [w:] tenże, *Broadsheets: Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*, Leiden 2017, s. 3–32.
- P[iekarski] K[azimierz], *Niemiecki sygnet drukarski* [Recenzja. E. Weil, *Die deutschen Druckerzeichen des 15. Jahrhunderts*. München 1924), „Silva Rerum” 1925, nr 1, z. 1, s. 13.
- Rano B., *Ospitalieri di Santo Spirito*, [w:] *Dizionario degli Istituti di perfezione*, t. 6, Roma 1980.
- Rehberg A., „*Ubi habent maiorem facultatem ... quam papa*”. *Der Heilig-Geist-Orden und seine Ablasskampagnen um 1500*, [w:] *Ablasskampagnen des Spätmittelalters. Luthers Thesen von 1517 im Kontext*, red. A. Rehberg, Berlin 2017, s. 219–270.
- Rehberg A., *I papi, l'ospedale e l'ordine di S. Spirito nell'età avignonese*, „Archivio della Società Romana di storia patria” 2001, nr 124, s. 35–140.
- Schottenloher K., *Eine Buchanzeige des Olmützer Buchdruckers Konrad Baumgarten aus dem Jahre 1501*, München 1927.
- Schubert H., *Urkundliche Geschichte der Stadt Steinau an der Oder*, Breslau 1885.
- Schwenke P., *Zur altpreußischen Buchdruckergeschichte*, „Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten” 1895, nr 8, s. 79–81.

- Spandowski M., *Inkunabuły utracone*, „Cenne Bezcenne Utracone” 2012, t. 3, nr 72, s. 16–18.
- Spandowski M., *Inkunabuły utracone. Z prac nad Centralnym Katalogiem Inkunabułów w Polsce*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 1997, nr 30/31, s. 67–72.
- Starnawska M., *Między Jerozolimą a Łukowem: zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2006.
- Szymborski W., *Odpusty w Polsce średniowiecznej*, Kraków 2011.
- Szymborski W., *Uwagi o średniowiecznym przewodniku po odpustach nadanych szpitalowi duchaków w Krakowie*, „Studia Religioznawcze” 2008, nr 41, s. 157–165.
- Tafiłowski P., *Turcica w Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, „Kultura i Historia”, t. 2: 2012, czasopismo wydawane elektronicznie: <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/4296> [dostęp: 21.09.2022].
- Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts*, hrsgb. K. Haebler, E. Voullième, t. 5, z. 3, 1911.
- Vobr J., *Příspěvek k činnosti Konrada Baumgartena v Olomouci 1500–1502*, [w:] *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska*, Brno 1995, s. 10–16.
- Voit P., *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. T. 2: Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498–1547*, Praha 2017.
- Voit P., *Konrad Baumgarten*, [w:] *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století. T. 1*. Praha 2008, s. 95–96.
- Voullième E., *Die deutschen Drucker des 15. Jahrhunderts. Kurzgefaßte Einführung in die Monumenta Germaniae et Italicae typographica*, Berlin 1922.
- Voullième E., *Miszellen zur ältesten Druckergeschichte*, „Zentralblatt für Bibliothekswesen” 1919, nr 36, s. 210–215.
- Zimny M., *The letter of indulgence of AD 1456 for the fraternity of the Franciscan Church in Vilnius. A foray into the history of the Order of the Holy Spirit de Saxia* (w druku).
- Zimny M., *The preaching of indulgences from the Roman hospital Sancti Spiritus in Saxia in Poland, Lithuania, Silesia and Prussia in the fifteenth and early sixteenth centuries*, „Acta Medievale Series Nova” 2024, nr 1, s. 171–206.

List odpustowy duchaka Jana de Steynovia. W sprawie zaginionego druku Konrada Baumgartena z 1498 roku

ABSTRAKT: W 1935 r. Aleksander Birkenmajer opublikował informację o odnalezieniu w Bibliotece Ordynacji Krasińskich w Warszawie nieznanymi, próbnymi odbitek druku wykonanych w warsztacie Konrada Baumgartena. Był to wydany w 1498 r. w Gdańsku list odpustowy duchaka Jana de Steynovia. Cenne fragmenty

druku zostały bezpowrotnie utracone na skutek spalenia biblioteki przez Niemców. Analiza działalności odpustowej Zakonu Ducha Świętego, a w szczególności śląskich duchaków na Pomorzu Gdańskim i w Prusach Zakonnych w początkach XVI w., rzuca nowe światło na okoliczności powstania listu. Zidentyfikowane dwa inne listy odpustowe Jana Steynera, prepozyta ze Ścinawy, w tym niemal nieznanymi druk z 1517 r., pozwalają na identyfikację jego osoby z wystawcą listu z 1498 r., a także rekonstrukcję treści listu i weryfikację dotychczasowych, funkcjonujących w literaturze przedmiotu, błędnych ustaleń. Dodatkowo, zachowany w późniejszych drukach Baumgartena z lat 1499–1501 drzeworyt z ozdobnym inicjałem, zawierający ornament podwójnego krzyża duchackiego, daje podstawy do postawienia hipotezy o jego wykorzystaniu w produkcji zaginionego druku z 1498 r.

SŁOWA KLUCZOWE: Zakon Ducha Świętego, duchacy, de Saxia, Konrad Baumgarten, listy odpustowe, zaginione druku, zaginione inkubały

Indulgence letter of Jan de Steynovia, hospitaler of the Order of the Holy Spirit de Saxia. About Konrad Baumgarten's 1498 lost print

SUMMARY: In 1935, Aleksander Birkenmajer published a notice that some unknown proofs produced in Konrad Baumgartens' workshop were discovered in the Krasieński Library in Warsaw. It was the indulgence letter of Jan de Steynovia, a member of the Order of the Holy Spirit, published in 1498 in Gdansk. Valuable fragments of the work had been irretrievably lost in the library fire set by Germans. The analysis of the indulgence activity of the Order of the Holy Spirit, particularly of its members located at Gdańsk Pomerania and the State of the Teutonic Order in early 16th century, casts a new light on the circumstances in which the letter was written. Two other indulgence letters by Jan Steyner, a prior of Ścinawa, including almost unknown print from 1517, allow to relate his person with the issuer of the 1498 letter and to reconstruct the letter content as well as verify the existing incorrect information present in literature on this subject. Additionally, based on a woodcut with a decorative initial saved in Baumgarten's later prints from 1499–1501, containing an ornament depicting the Order of the Holy Spirit double cross, a hypothesis may be drawn that it was used in the production of the lost print of 1498.

KEY WORDS: Order of the Holy Spirit, hospitalers of the Holy Spirit, de Saxia, Konrad Baumgarten, indulgence letters, lost books, lost incunable editios